

תורכיה וישראל: כרוניקה של יחסים

ד"ר אלון ליאל*

פברואר 2017

כמי שחווה על בשרו את ההורדה הראשונה של דרג היחסים בין ישראל לתורכיה בשנת 1981 ועקב מקרוב גם אחר ההורדה השנייה בשנת 2010, מטבע הדברים אני חש קורת רוח עתה, ברגעי השיבה לשגרת יחסים תקינה. בשני המקרים, בינואר 1992 וביולי 2016, נדרשה עבודה מפרכת לשיקום היחסים בין המדינות, עבודה שהעידה כי הדיפלומטיה היא מרפא טוב למדי למשברים בילטרליים קשים.

עם זאת, מעל היחסים הבילטרליים בין ישראל לתורכיה מרחפת כיום עננה כבדה בשל השינויים שאירעו בדמוקרטיה התורכית בשנים האחרונות. התחושה שמתקבלת היא שהחוט המחבר לאורך השנים בין ישראל לתורכיה, החוט הפרו-מערבי, המודרני והדמוקרטי, נפרם ואולי אף עתיד להיקרע. גם החרפת הסכסוך הישראלי-פלסטיני והקיפאון העמוק בתהליך השלום, יכבידו על היחסים הבילטרליים, בעיקר מצידה של אנקרה.

לא רבים זוכרים אך כבר בשנת 1949 התפתח בין תורכיה לישראל רומן סוער למדי. הנציג התורכי לשיחות שביתת הנשק חוסיין יאלצ'ין התרשם מאוד ממה שראו עיניו בישראל שאך נולדה. הוא הצליח לשכנע את מנהיג תורכיה דאז איסמט אינונו שישאל אינה מדינה מזרח תיכונית רגילה כי אם מדינה שפניה למודרנה ולמערב. אינונו, הכמאליסט המושבע, התרשם, ובמרץ 1949 כוננו היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות.

השנים 1949-1955 היו לישראל ולעולם הפתעה רבת. התורכים חיבקו את ישראל חיבוק עז שהתבטא בקשרי מסחר, תרבות וספורט וגם בקשרים צבאיים חשובים.

את המשבר הראשון שלאחר רומן הגישוש הקצר חוללה ההפיכה הצבאית בעיראק אף שהייתה דווקא פרו-מערבית. בעקבות ההפיכה החליטה תורכיה שיחסיה עם עיראק חשובים לה מיחסיה עם ישראל. היא לא ניתקה את היחסים עם ישראל אך העלימה אותם ורוקנה אותם מתוכן. המצב השתנה בשנת 1958 בעת שהתחוללה הפיכת-הנגד בעיראק בעקבותיה הושב אל כנו המשטר הקומוניסטי. תורכיה חיסלה את "ברית בגדד" והשיבה את ישראל לתמונה.

בשנת 1958 חתמו תורכיה וישראל על "ברית הפריפריה". כיום הברית ידועה לכול, אולם בזמנו היא הייתה חשאית במשך כרבע מאה. הברית, שעליה חתמו הגורמים שאינם ערביים באזור: ישראל, תורכיה, איראן ואתיופיה, התמקדה בנושאי צבא ומודיעין ולא תרמה רבות לשיקום היחסים האזרחיים בין ישראל לתורכיה.

מלחמת האזרחים שהתחוללה בקפריסין בשנים 1963-1964, מלחמת ששת הימים בשנת 1967 ותוצאותיה בכל הנוגע לשליטה על ירושלים, ובעיקר מלחמת יום כיפור בשנת 1973 ומשבר האנרגיה בעקבותיה – כל אלה היכו ביחסי ישראל-תורכיה שלוש מכות נמרצות, כל אחת בשל נסיבותיה. במחצית השנייה של שנות השבעים נותר ממערכת היחסים בין המדינות אך ספיח רפה מאוד לפתיח המרשים של שנות החמישים.

עם זאת, מכל המשברים והטלטלות שרד בקנאות דבר אחד – עצם קיומם של היחסים הדיפלומטיים.

* ד"ר אלון ליאל כיהן בעבר כמנכ"ל משרד החוץ. בשנות ה-80, בהן שררה מתיחות ביחסי ישראל-תורכיה, הוא שימש דיפלומט באנקרה. בשנות ה-90 הוא מילא שורה של תפקידים רשמיים, ובמסגרתם תמך בתהליך בניית הברית הישראלית-תורכית. את המשבר האחרון ביחסי ישראל-תורכיה, אשר נמשך כשמונה שנים, ליווה ד"ר ליאל כחוקר ופרשן. הוא בעל תואר דוקטור ביחסים בינלאומיים מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ומלמד באוניברסיטת תל-אביב ובמרכז הבינתחומי הרצליה.

חוק ירושלים ותוצאותיו

ביולי 1980 ספגו היחסים הרופפים טלטלה חריפה ביותר בשל "חוק ירושלים", שנחקק בכנסת ישראל. תורכיה התלבטה קשות אם להמשיך ולקיים את הקשר הדיפלומטי עם ישראל או שמא לנתקו כפי שדרשו לוב, איראן, עיראק וסעודיה. בעקבות החוק הורידה תורכיה את דרג הייצוג הדיפלומטי באנקרה ובתל-אביב לדרג הנמוך ביותר – דרג מזכיר שני. מסכת היחסים צומצמה אפוא למזער (מינימום) האפשרי. היום, בראייה לאחור, האירוע מכונה הורדת הדרג הראשונה.

התמזל מזלי ונבחרתי לשמש המזכיר השני בראש נציגות ישראל באנקרה. הגעתי לתורכיה בשנת 1981 ומצאתי משטר צבאי בראשות הגנרל קנאן אוורן, שצעד את צעדיו הפוליטיים הראשונים בעקבות ההפיכה שהתחוללה ב-12 בספטמבר 1980. תורכיה הייתה במשבר כלכלי עמוק. למשל, קפה יכולנו לשתות רק אם קיבלנו אותו בדואר הדיפלומטי. היחסים המדיניים היו קפואים לחלוטין – לא נערכו ביקורים רשמיים ולא התקיימו קשרי תרבות או ספורט אלא רק קשרי מסחר מצומצמים ביותר. יכולתי לפגוש רק אנשי אקדמיה ועיתונאים ואת איש הקשר שייעדו לי במשרד החוץ אומיט פאמיר, לימים שגריר תורכיה באו"ם.

בשנת 1985 חל מפנה לטובה. ישראל יצאה מלבנון, לאחר שהות בת שלוש שנים במהלך מלחמת לבנון הראשונה. בתורכיה התייצבה במקביל הכלכלה עם תום משבר האנרגיה ובעקבות מדיניות כלכלית נבונה שנקט ראש הממשלה (האזרחי) טורגוט אוזאל. השפעת התפתחויות אלה על היחסים עם ישראל הייתה הדרגתית אך נחרצת. קשרי תיירות ותרבות וקשרי מסחר אמיתיים החלו להירקם.

תהליך השלום והשלכותיו

ועידת מדריד, שהתקיימה בשנת 1991, חוללה מפנה של ממש ביחסים בין המדינות. נכונות העולם הערבי להסב לשולחן הדיונים עם ישראל סיפקה לתורכים את התירוץ לשיפור היחסים עם ישראל, ואכן, בסוף השנה הוחלט להשיב את דרג היחסים לדרג שגריר. הממונה הזמני של ישראל בתורכיה (פורמלית בדרג מזכיר שני) אורי גורדון הפך שגריר מלא, וכמוהו הממונה התורכי בתל-אביב אקרים גובנדירן. במקביל הפכה תורכיה גם את נציגות אש"פ בשטחה לשגרירות.

1992 הייתה שנת מפנה בכל המובנים. זו הייתה השנה שבה צוינו 500 שנה לגירוש ספרד, ותורכיה החליטה להוכיח לעולם כי היא מתייחסת יפה לצאצאי המגורשים שהגיעו מספרד לשטחה. התורכים חשו שעליהם להוכיח זאת נוכח הביקורת הבינלאומית שהוטחה בהם בסוגיה הארמנית ובכל הנוגע ליחסם למיעוט הכורדי. תורכיה הציעה אפוא לישראל לערוך יחדיו את חגיגות יובל ה-500 לקליטת מגורשי ספרד בתורכיה, וישראל קיבלה את ההצעה. הצלחת החגיגות סימנה צעד נוסף בביסוס היחסים בין המדינות.

על העשור בין 1992 ובין 2002 כבר נכתב רבות – זה היה עשור של ירח דבש חסר תקדים בהיקפו ובעומקו ביחסים בין ישראל לתורכיה. העמקת היחסים התבטאה בתחומים האזרחיים והצבאיים וגלשה מרמת השלטון ללבבות הציבור. תהליך אוסלו, שבתחילתו הצטייר כתהליך שיוביל לשלום ישראלי-פלסטיני, סייע מטבע הדברים לבסס את היחסים.

את שיאו של ירח הדבש ניתן היה לחוש היטב לאחר רעידת האדמה שהתרחשה בתורכיה בשנת 1999. ישראל נרתמה לסייע במהירות רבה והושיטה סיוע בהיקף גדול. עד מהרה התברר כי הסיוע בשטח הציל את חייהם של רבים, והודות לתמיכת יהדות התפוצות הוגש גם סיוע לאלפים רבים שהפכו מחוסרי דיור בעקבות הרעש. בעיירה אדאפזארי מזרחית לאיסטנבול אף הקימה ישראל אזור מקלט לפליטי האסון, כולל בית ספר. תורכיה הפכה אחת המדינות הקרובות לישראל הן ביחסים בין הממשלות הן בתחושות הציבור. הטלוויזיה הישראלית קיימה "שירותים" לנפגעי הרעש בתורכיה, הציבור הישראלי תרם ברוחב לב והציבור התורכי גמל ביחס חם ואוהד.

סימני שאלה החלו לרחף שוב מעל היחסים בין המדינות עם פרוץ האינתיפאדה השנייה. בביקור שקיימתי באותה עת באנקרה על פי דרישת משרד החוץ התורכי, נאמר לי: "התמונות האלה, של ילד פלסטיני מול טנק ישראלי, לא יכולות להימשך. לכל תורכי יש בימים אלה טלוויזיה בסלון והאוכלוסייה המוסלמית שלנו לא תוכל

להמשיך את הקשר החם עם ישראל. אם תמונות כאלה ימשיכו להופיע על מסכי הטלוויזיה שלנו ייפגעו היחסים". ובכל זאת נמשך הרומן האינטנסיבי בין המדינות עד שלהי 2002 לפחות.

רג'פ טאיפ ארדואן

ב-3 בנובמבר 2002 ניצחה מפלגת הצדק והפיתוח בבחירות. הניצחון בקלפי שיקף לא רק חילופי שלטון אלא מהפכה של ממש. על יחסו העוין של השליט החדש רג'פ טאיפ ארדואן לישראל היה אפשר ללמוד מיד, אך יחס הממשלה והציבור כלפי ישראל לא השתנה במהירות. בדיעבד ניתן לסמן את חיסול ראשי החמאס השייח' יאסין ויורשו הד"ר רנטיסי בחודשים מרץ-אפריל 2004 כנקודת המפנה לרעה. ארדואן החל בסדרת התבטאויות אנטי-ישראליות שלא השאירו מקום לספק, והאשים את ישראל ב"טרור מדינתי".

השינוי לרעה נעצר לפתע בשנת 2005. בתחילת מרץ הגיע לביקור בישראל שר החוץ התורכי עבדוללה גול כדי לבחון אם כוונות ממשלת ישראל לנסיגה מרצועת עזה וצפון הגדה רציניות. משנוכח בעקבות פגישה עם ראש הממשלה שרון שכוונותיו כנות, הגיע ארצה בראשית מאי גם ראש הממשלה ארדואן בראש משלחת ענקית. התורכים הבהירו שמהלך ההתנתקות יביא למפנה חיובי ביחסים, ואכן כך קרה. היציאה מעזה וממספר יישובים בצפון הגדה באוגוסט 2005 חוללה שינוי שהביא בסופו של דבר לחידוש יחסי האמון ובהמשך אף לתיווך תורכי רשמי בשיחות שהתנהלו בין ישראל לסוריה בין פברואר 2007 לדצמבר 2008. נכונותה של מדינת ישראל להפקיד משימה רגישה כל כך בידו של ארדואן העידה על איכות הקשר המדיני ועל יחסי האמון שנרקמו בין אהוד אולמרט לארדואן באותם ימים.

השיחות עם סוריה התקיימו בחשאי למעלה משנה ונחשפו לציבור במאי 2008. רבות דובר על קריסת השיחות הללו ועמן גם קריסת היחסים עם תורכיה בשלהי דצמבר 2008. זכור לי היטב אותו בוקר של יום שבת בשלהי חודש דצמבר 2008 שנפתח בתקיפה אווירית של ישראל על עזה כפתיחה למבצע "עופרת יצוקה". כמי שראה תמיד ביחסי תורכיה-חמאס "יחסים מיוחדים" והיה מודע ממקור ראשון לעומק הקשר שחש ארדואן לרצועת עזה, לתושביה ובעיקר למנהיגיה באותם ימים הפניתי בשבת בבוקר את תשומת לבי למתרחש בתורכיה בעקבות התקיפה הישראלית.

המהירות שבה הגיבו התורכים הדהימה אף אותי והוכיחה שוב מה חזק הקשר בין ארדואן לציבור תומכיו ומה רב ונרחב כושר הארגון שלו. מיד לאחר שהסתבר היקף ההתקפה הישראלית נהרו עשרות אלפי תורכים לרחובות איסטנבול במפגן שנאה כלפי ישראל. מישהו בצמרת התורכית התיר את הרסן ונתן לרגשות האיבה התורכיים לפרוץ החוצה. הזעם התורכי הן בקרב הממשלה הן בציבור על "עופרת יצוקה" היה אות למשבר המדיני החמור ביותר שעתיד היה להתחולל ביחסי שתי המדינות.

תקרית דאבוס המפורסמת אירעה זמן קצר לאחר מכן (בינואר 2009), ובה האשים ארדואן את ישראל ברצח ילדים ביושבו בפאנל משותף עם הנשיא שמעון פרס. התקרית התוותה שוב לציבור התורכי את הדרך. ארדואן המשיך לתקוף את ישראל קשות ברטוריקה המתאימה למדינות אויב אך ודאי לא למדינות שמקיימות יחסים דיפלומטיים מזה שישנים שנה ברציפות. בתורכיה זעמו על המתקפה הישראלית בעזה, ובישראל החל להתפתח כעס על הבגידה של ארדואן, והוא הפך לאחד השנואים שבמנהיגי העולם, שני אך ורק לאחמדניג'אד האיום מאיראן.

גם לתקופת המשבר היו שיאים, בראשם פרשת הספינה התורכית מאווי מרמרה שניסתה לפרוץ את הסגר על רצועת עזה. "ליל המרמרה" שהתרחש ב-31 במאי 2010 זכור לי היטב. בימים שלפני יציאת המאווי מרמרה לדרכה דיווחה התקשורת על המיסוך התקשורתי שיטיל צה"ל על הספינה אך להפתעתי, בערב שבו התקרבה הספינה אל חופינו יכולתי לראות על המסך במחשבי הביתי את כל שאירע על הספינה באמצעות אתר ה-IHH, הארגון שעמד מאחורי שליחתה. סמוך לחצות הלילה, עת שיגר חיל הים הישראלי איתות הזהרה למאווי מרמרה, הייתה על הספינה אווירת קרב. בעיניי הבלתי-מקצועיות יכולתי להיווכח באווירה המתלהטת ובהיערכות הספינה לקראת הגעת צה"ל.

בשעה שתיים לפנות בוקר הלכתי לישון בתחושה קשה שאף חריפה כשהשכימו אותי עיתונאי ערוץ 2 בשבע בבוקר. ההשתלטות על הספינה גרמה להרוגים – עשרה בסיכומו של דבר – ופצועים. זה היה העימות האלים

הראשון אי פעם בין הרפובליקה התורכית המודרנית ובין מדינת ישראל. בין המדינות היו המחלוקות רבות על נושאים אזוריים רבים ומגוונים, אך זו הייתה הפעם הראשונה שצה"ל הרג אזרחים תורכיים בפעולה צבאית יזומה. כל זאת 12 שנה לאחר שמשלחת צה"ל הצילה לא מעט אזרחים תורכיים שנפגעו ברעידת האדמה.

התקרית החריפה את משבר היחסים בין המדינות. שלושה שבועות לאחר החזירה תורכיה את שגרירה אוגוז צ'ליקול לאנקרה. ישראל החזירה גם היא את שגרירה ארצה, ותורכיה הכריזה בהמשך על הורדת דרג היחסים לדרגת מזכיר שני. זו הייתה הורדת הדרג השנייה – כשלושים שנה לאחר זו הראשונה.

את מערכת היחסים המדיניים פקדו סממני עוינות קשים – ארדואן יצא בסדרת הצהרות שנראתה כאילו הגיעה הישר מטהראן, ומנהיגים ישראליים השיבו לו לא אחת כגמולו. למרות הקיפאון המדיני המוחלט המשיכו יחסי הסחר האזרחיים להתנהל כסדרם, אולם התיירות מישראל לתורכיה ספגה מכה קשה, וקשרי התרבות התפוגגו כמעט לגמרי.

תורכיה דרשה שישראל תתנצל ואף תשלם פיצויים, אולם ישראל סירבה לכך בתוקף עד מרץ 2013, עת ביקר בישראל הנשיא אובמה וכפה על ראש הממשלה נתניהו לנהל בטלפון שיחת התנצלות עם ראש ממשלת תורכיה. המשא ומתן להשגת הסכם הפיוס נמשך למעלה משלוש שנים, ורק ביולי 2016 גובשה טיוטת ההסכם להסדרת היחסים, ובו תשלום פיצויים למשפחות הנפגעים התורכיים והסרת המצור על עזה בעבור תורכיה בלבד. בשלהי 2016 החליפו תורכיה וישראל שגרירים, ובראשית 2017 התחדשו ביקורי שרים הדדיים.

מה צפוי מעתה ואילך?

מאז הרומן הגדול בין תורכיה לישראל בשנות התשעים שינתה תורכיה את פניה כליל. החיבה האמתית שלה זכתה ישראל ממנהיגים תורכיים, כמו סולימן דמירל, טנסו צ'ילר ומסוט ילמאז, פגה ונעלמה. ארדואן ויועציו יישארו חשדנים כלפי ישראל ומסויגים. גם בקרב המנהיגות הישראלית קשה למצוא כיום מישהו שמחבב באמת את הנשיא ארדואן ואת ממשלו. הסכם הפיוס נעשה משיקולים אינטרסנטיים – במהלך העשור האחרון הצליחה תורכיה בכישרון נדיר לבודד את עצמה באזור, והיא נזקקה לפיוס יותר מישראל. ואילו בישראל נתניהו התמודד עם בעיה חשובה בסוגיית יצוא הגז, ותורכיה החלה להסתמן כיעד יצוא אפשרי ואף רצוי. מכאן שאלה נישואי נוחות מובהקים, שמעטים יעזו להמר על תוחלת חייהם.

עד כמה שזה יראה מוזר דווקא קורותיהם של הפלסטינים והכורדים עלולים/עשויים להשפיע מאוד על היחסים בין ישראל לתורכיה בשנים הקרובות. ארה"ב ואירופה, בראש ובראשונה גרמניה, שהשגיוח ברוב המקרים אך מרחוק על מסכת היחסים המתנדנדת בין אנקרה לירושלים, ישחקו כינור שני. הפלסטינים – בעיקר תנועת החמאס – היו ונשארו עצב רגיש בארמונו של הנשיא התורכי. סבב לחימה נוסף בין ישראל לחמאס (הפעם אולי בהנהגת שר הביטחון אביגדור ליברמן) ישיב קרוב לוודאי פעם נוספת את השגריר התורכי לאנקרה, וארה"ב תתקשה שוב להושיע. לעומת זאת, חידוש תהליך השלום, בייחוד אם יכלול בצורה כלשהי את החמאס, ישנה לטובה את היחס התורכי כלפי ישראל. התרופפות הקשר בין תורכיה למערב הופכת את הנושא התורכי-כורדי לרגיש במיוחד. אם וכאשר יפרוץ עימות תורכי-כורדי מקיף תתקשה ארה"ב שלא להתייצב פוליטית לצד הכורדים, מהלך שנחשב בלתי-סביר עד לא מכבר. ישראל תצטרך גם היא לנקוט עמדה בנושא סבוך זה. כמו במקרה הפלסטיני, פיוס תורכי-כורדי יתקבל לעומת זאת במערב בברכה גדולה.

בהנחה שלפנינו אכן תקופה של החלשות הדמוקרטיה התורכית סביר שישראל תאט את העמקת הקשר המדיני עם אנקרה. לאפשרות של הנחת צינור גז בין שתי המדינות וחתימת הסכם ארוך טווח ליצוא גז לתורכיה יתלוו כנראה היסוסים לא מעטים. חתימת עסקה אסטרטגית שכזו עם ארדואן דהיום אינה עניין של מה בכך. התנהלותו בתורכיה ומחוצה לה תשפיע גם על עמדת ארה"ב בנושא יצוא הגז, גם נוכח העובדה שחברת נובל אנרג'י האמריקנית מעורבת בעסקה.

מכל מקום נדמה שלא צפויה אהבה רבה במערכת היחסים הביטורלית בעתיד הנראה לעין. עם זאת, אחרי קרוב לשמונה שנות משבר חריף גם יחסים קורקטיים הם צעד חשוב קדימה.

הדעות המובעות במסמך זה אינן משקפות בהכרח את דעות קרן פרידריך אברט ומכון מיתווים